

Selçuklularda Vuku Bulan Taht Kavgaları Üzerine Bir Değerlendirme (Melikşah Dönemi Taht Kavgaları 1072-1092)

An Appraisal of the Throne Fights in the Seljuks (Throne Fights in the Meliksah (Malik Shah) Period, 1072-1092)

Abdullah BAYINDIR*

Öz

Tarih boyunca toplumsal yapı içerisinde yöneten ve yönetilen sınıfların oluşumu siyasal ve sosyal alanlarda yapılan çalışmalarla ortaya konmaya çalışılmıştır. Ancak devlet yönetiminde erk sahibi olan yönetici sınıfla buna tabi olan halkı anlayabilmek için, devlet içerisindeki iktidar mücadelesini de anlamak gerekiyor. Bu nedenle Selçuklu Devleti'ndeki iktidar mücadelelerini anlamak için dönemin şartları göz önünde tutularak halkın yaşam tarzı ve sosyo-kültürel yapısını da anlamak gerekir. Buradan hareketle taht kavgalarını anlatmadan önce eski Türklerdeki hâkimiyet anlayışını ve Selçuklu Devleti'nin yönetim anlayışını da etraflıca ele almak gerekiyor. Selçuklu Devleti üzerinden hareketle, eski Türklerde devlet yapısı, devlet anlayışı ve bu yapının oluşumuna etki eden süreçte ortaya çıkan taht kavgalarının sebeplerini de incelemek ayrıca dönemin daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Selçuklu, Melikşah, Taht Kavgaları, İktidar, Kut.

Abstract

It has been attempted to reveal the formation of the ruling and ruled classes within social structure by the studies in political and social disciplines all throughout history. Nonetheless, it is essential to understand the power struggle within the state so as to evaluate the nature of the ruling class, which exerts control over the administration of state, and the common people who are subject to it. Therefore, it is essential to consider the people's lifestyles and socio-cultural formation in view of the state of affairs during the period in order to grasp the power struggles in the Seljuk State. The notion of reign in the Turks and the concept of governance in the Seljuk State should be discussed in details before elucidating the fights over the throne. In view of the Seljuk State, examining the state structure, the concept of governance and the emergence of the throne fights in the formation of this structural organisation of the Turks will allow a better understanding of the era.

Key Words: The Seljuks, Meliksah, Fights for the Throne, Governance, Kut.

Giriş

Devlet toplum üzerinde hâkimiyet kuran, hukuki bağlamda emretme hak ve yetkisine sahip olan yüksek bir sosyal ve siyasal düzen bütünüdür¹. İbn-i Haldun, “*Ortaçağ devletleri, asabiyet yönü kuvvetli olan kavimlerce şiddet, kuvvet ve saldırganlıkla elde edilerek kurulurdu. Devletin ömrü, devleti kuran kavmin nüfus bakımından azlık, çokluk ve niteliklerini muhafaza etmeleriyle doğru orantılıydı.*”² olarak belirtmiştir. Selçukluların kuruluş dönemi için bu kısımlarda bahsedilen unsurlar açıkça görülmektedir.

Hükümdar kavramı ise taht sahibi, bir ülkeyi tek başına yöneten, gücü elinde bulunduran devlet başkanı anlamına gelir. Türklerde devlet ve hükümdarlık anlayışı oldukça eskiye dayanır ve birbiriyle ayrılmaz bir bütünlük içindedir. Devlet ve hükümdarlık kurumu gelenek olarak çeşitli iç ve dış mücadeleler ile günümüze kadar gelen önemli kavramlardır.

Türk Devletleri'nin tarihi incelendiğinde egemenlik kaynağının Tanrı olduğu görülmektedir. Buna göre Tanrı, egemenliği doğrudan değil bir vasıta aracılığı ile kullanır. Bu vasıtanın ise Türk Kağanı olduğu bilinir. Bu durumda ‘*devleti idare etme gücü ve yetkisi*’, Tanrı tarafından Türk Kağanına verilir. Bu hükümdarlığın Tanrı tarafından verildiğinin kanıtıdır.

* Dr. Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. bayindirabdullah27@gmail.com.

¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk milli kültürü*, İstanbul, Ötügen yay., 2000, s. 248; Nur Vergin, *Siyasetin sosyolojisi kavramlar, tanımlar, yaklaşımlar*, İstanbul, Doğan kitap, 2008, s. 30-32; Mehmet Altay Köymen, “Selçuklu devri hukuku”, *Türk dünyası tarih dergisi*, Ankara, Haziran 1992, 66, s. 10-11.

² Sezgin Kızılcıkelik, *Sosyoloji tarihi I-İbni Haldun, Machiavelli, Montesquieu ve Rousseau'nun Sosyal teorileri*, Ankara, Anı yay., 2006, s. 47-49.

Türk Kağanı ise kendisini Tanrı tarafından özellikle seçilmiş, doğuştan bazı olağanüstü güç ve yetkilerle ödüllendirilmiş bir kişi olarak görür ve kabul eder.

Tanrı'nın Türk Kağanına bahsettiği bu üstün güç, nitelik ve yetkiler, Göktürk yazıtlarında, "kut" (siyasi iktidar), "ülüg veya ülüş" (kısmet, nasip, pay) ve "küç" (güç) gibi kavramlar olarak belirtilmiştir. Böylece, Türk Kağanına "kut" niteliği ile hükmetme ve hükümdarlık güç ve yetkisi Tanrı tarafından bahşedilmekte ve kendisi siyasi iktidara sahip kişi olarak devletin başına geçmekteydi. Türk Kağanı "ülüg veya ülüş" niteliğiyle ise Türk ülkesinde bolluk ve bereket yaratılmasına vesile olmaktadır. Böylece Tanrı, Türk Kağanına "iktisadi güç" kazandırmaktaydı. Tanrı'nın Türk Kağanına bahsetmiş olduğu son nitelik "küç" ise Türk Kağanının savaş yeteneğini arttırmakta ve ona zaferler kazandırmasını sağlamaktaydı. Bu bilgilere dayanarak söylenebilir ki, Eski Türk devletlerinde, Türk hükümdarları, Tanrı tarafından seçilen ve üstün niteliklere sahip kişiler olarak bilinirler.

Hükümdarlık ise hanedan üyeleri arasında birinden diğerine kan yoluyla geçen bir gelenektir. Buna göre bütün hanedan üyeleri iktidar üzerinde eşit haklara sahip olur. Ancak Tanrı iradesini, hükümdarlığa en çok layık ve yetenekli olan hanedan üyesi üzerinde kullanır. Buna göre iktidar için yapılan mücadeleler sonucunda tahtı ele geçiren hanedan üyesi, Tanrı'nın iradesi tarafından hükümdarlığa seçilmiş kişi olarak kabul edilir. Dolayısıyla eski Türk devletlerinde hanedan üyeleri arasında hükümdarlık için yapılan taht mücadeleleri kaçınılmaz ve meşru bir olay olarak görülmektedir. Mevcut hükümdarın henüz tahtta iken şehzadelerinden birini veliaht olarak ilan etmesi ve bu şehzadenin tahta çıkması dahi hanedan üyeleri arasında oluşabilecek taht kavgalarına engel olamamıştır. Çünkü diğer şehzadeler veliaht olarak ilan edilen şehzadenin kendilerinin hakkını gasp ettiği duygusuna kapılmış ve isyan faaliyetlerinde bulunmuştur. Bu nedenle tahta geçen yeni hükümdarın diğer hanedan üyeleri üzerinde otorite kurması ve düzeni sağlaması çoğu zaman uzun ve zorlu bir mücadeleyi gerektirmiştir. Tahtta hakkı olduğunu düşünen diğer hanedan üyelerinin ve onları destekleyen kitlelerin susturulması ise sadece devletin başına dirayetli ve yetenekli bir hanedan üyesinin geçmesi ile mümkün olabilir.

Türk egemenlik anlayışının doğal sonucu olarak ortaya çıkan taht mücadeleleri incelendiğinde bu konunun hem olumlu hem de olumsuz taraflarının olduğu görülür. Yaşanan taht mücadeleleri uzun ve yıpratıcı bir süreç olsa dahi, devletin idaresinin hanedan üyeleri arasından en dirayetli ve yetenekli olana geçmesi, devletin ve toplumun lehine olan bir durumdur. Bu mücadelelerden dolayı devletin güçten düşüp zayıflaması ise yaşanan bu taht mücadelelerinin olumsuz tarafı olmuştur. Zaten genel anlamda bakıldığında eski Türk devletlerinin dışardan gelen darbelerle değil iç müdahaleler sonucunda yıkıldığı anlaşılıyor. Taht kavgaları da iç müdahalelerin başında gelmektedir. Başlı başına bir sorun teşekkül eden bu duruma yani eski Türk devletlerinde tahta geçecek hükümdarın belirlenmesinde birçok yöntem uygulanmış fakat bu kesin ve belirli bir kurala bağlanamamıştır.

İdari Teşkilatın Kurulması, Gelişmesi ve Şekillenmesi

Selçukluların, Dandanakan zaferinden sonraki durumları tam bir devlet niteliğinde olup atılan adımlar ve icraatlar bu minval üzerine kurulmuştur. Bu açıdan bakıldığında, Dandanakan zaferi sonrası, Gazne topraklarında resmen bir Selçuklu Devleti'nin kurulmuş olması, aynı zamanda Horasan'ın yalnızca fiili olarak değil, resmi manada da Gaznelilerin elinden çıktığını gösterir³.

³ Zafer sonrası artık bir devlet kurduklarından emin olan Selçuklunun üç reisi Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa İnanç Yabgu ögle vakitlerine doğru atlarından inerek Tanrıya bu kutlu günü onlara bahsettiği için secdeye varıp dua etmişlerdir. Bkz. Osman Turan, *Selçuklular tarihi ve Türk-İslam medeniyeti*, İstanbul, Ötüken yayınları, s. 106; Köymen, *Selçuklu devri Türk tarihi*, s. 53.

Savaşın hemen sonrasında Selçuklu tahtına oturan⁴ Tuğrul Bey devrinde, diğer beylerin de onayıyla, Türkistan hanlarına, Karahanlı hükümdarlarına Buhara'da ki Ali Tekin'in oğullarına, Börü Tekin (Böriteğün)'e ve İran'daki Kâkuyi Emiri Alâüddevle Muhammed'e Tuğrul Bey'in imzasını taşıyan mektuplar (fetihnameler) gönderilir. Bu mektuplarla Gazneliler karşısında galip geldiklerinden başka artık Selçukluların devlet niteliğinde tanınmasına dair durumları ibraz edilmiştir⁵.

Selçuklu beyleri daha sonra aynı ay içerisinde Merv'de Tuğrul Bey'in konuşması ile açılan büyük bir kurultay toplamışlardır. Toplanan bu büyük kurultayda çok önemli kararlar alınmıştır⁶. Tuğrul Bey'in önderliğinde yürütülen kurultayda alınan kararlardan dikkat çekici olanı; Abbasi Halifesi Kaim bi-Emrillah'a detaylı anlatımlar içeren ve Abbasi Halifeliği tarafından tanınmalarını vurgulayan bir mektubun gönderilmiş olmasıdır⁷.

Gönderilen bu mektup, Selçuklu elçisi Abu İshak al-Fuka'i ile Bağdat'a iletilmiştir. Mektupta özellikle, Gazne Sultanı Mahmud ve oğlu Mesud dönemlerinde kendilerine karşı yapılan zulümlerden ve fenalıklardan bahsederken, bu durum karşısında Horasan büyüklerinin onları muhafaza ve himaye ettiklerini, kendilerini savunmak maksadı ile savaştıklarından başka, neticede olarak da zafer kazandıklarını anlatarak Abbasi Halifesini bilgilendirmişlerdir⁸. Ayrıca mektupta, kendilerinin paşazade yani Afrasyab, Oğuz Han soyundan olduklarını; ama Gaznelilerin köle zade olduklarını, Selçukluların merhametli olduklarını, zulmü kaldırıp adaleti getirdiklerini ve Selçuk oğullarının eskiden beri halifeliğe bağlı, saygılı ve sadık olduklarını yazmışlar; aynı zamanda küffara karşı cihat ve gazaya devam edeceklerini belirtmişlerdir⁹.

Selçuklular, bu büyük kurultayda devletin taksimine dair önemli kararlar da almışlardır. Yine kurultayda alınan önemli kararlardan birinde devlet (ülke) ve ileriki zamanlarda fethedilecek yerler ile ilgili olarak, Türk devlet geleneğine göre; Selçuklu başbuğları arasında taksim edilmesi uygun görülerek bölüştürme işlemi gerçekleştirilmiştir¹⁰. Yine bu cümleden

⁴ Zafer haberi Selçukluların savaş öncesi güvenli bölgeye gönderdikleri ağırlıklarına ulaşınca herkes savaş meydanına akın etmiştir. Burada kurulan bir çadıra kurulan tahta oturtulan Tuğrul Bey Horasan Emir'i olarak kabul edilmiş ve bütün beyler tarafından selamlanarak saygı görmüştür. Köymen, *Selçuklu devri Türk tarihi*, s. 53; Turan, *Selçuklular tarihi ve Türk İslam-medeniyeti*, s. 106.

⁵ Turan, *Selçuklular tarihi ve Türk İslam-medeniyeti*, s. 106; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu tarihi üzerine araştırmalar*, s. 27; Köymen, *Selçuklu devri Türk tarihi*, s. 53; Ali Öngül, *Selçuklular tarihi I büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 15; ali Sevim & Erdoğan Merçil, *Selçuklu devletleri Tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*, s. 34.

⁶ Bu kurultaya sırasıyla Çağrı Bey, Tuğrul Bey, Yabgu (Musa İnanç), ordu kumandanları ve reşit olan bütün hanedan mensupları katılmıştır. Dikkat çeken diğer bir hususta Yabgu'nun üçüncü dereceye düşmesi Çağrı Bey'in ise birinci dereceyi almış olmasıdır. Bkz. Köymen, *Selçuklu devri Türk tarihi*, s. 54.

⁷ Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu tarihi üzerine araştırmalar*, s. 27; Köymen, *Selçuklu Devri Türk tarihi*, s. 54.

⁸ Turan, *Selçuklular tarihi ve Türk İslam-medeniyeti*, s. 106-107.

⁹ Gönderilen fetihnamelerin baş kısmında Türklerin hâkimiyet simgelerinden olan *ok* ve *yay* yer alır. Ayrıca Selçuklu tuğrası ve *Tuğra Divanı* müessesesi buradan gelir. Dikkati çeken diğer bir nokta büyük Selçukluların kullanmış oldukları resmi vesikalarda görülen bu hâkimiyet âlâmetleri Türkiye Selçuklularında görülememekle beraber Osmanlı padişahlarının isimleri *ok* ve *yay* biçiminde muhteşem tuğraları teşkil eder. Bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam-Medeniyeti*, s. 107; Sevim & Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s. 33; Turan, "Eski Türklerde okun hukuki bir sembol olarak kullanılması", *Ankara, Belleten*, 1945, C. 19. S. 35, s. 305-319; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu tarihi üzerine araştırmalar*, s. 27; Köymen, *Selçuklu devri Türk tarihi*, s. 54; Öngül, *Selçuklular Tarihi I büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 15.

¹⁰ Selçuklular devlet statüsünden evvel kabile tarzı bir teşekkül halinde bulunurken Musa İnanç Yabgu hukuken devletin reisi konumunda görünmekte fakat fiiliyatta kabileyi Tuğrul Bey yönetir. Burada dikkati çeken asıl nokta Selçukluların devlet teşekkülü kazandıktan sonraki devlet idare sistemlerindeki değişikliklerdir. Tuğrul Bey sultan ilan edilerek hem fiiliyatta hem de hukuken devletin reisi konumuna yükselmiştir. Rivayetlere göre Tuğrul Bey Oğuz Han ve Cengiz Han'a dayandırılan birkaç okun kolaylıkla kırılabilirliğini fakat birlik olunursa bu durumun çok daha zor olduğu misalini anlatmış ve birlik olmanın önemini vurgulamıştır. Bu durum karşısında

hareketle Göktürklerde ve Karahanlılarda olduğu gibi Selçuklularda da devlet, hukuki bakımdan hanedan mensuplarının ortak malı sayılması anlayışına dayalı olarak, devletin taksim uygulaması bu anlayış çerçevesinde gerçekleştirilmiştir¹¹.

Buna göre; Ceyhun ile Gazne arasındaki bölge (Serahs ve Belh şehirlerinin bulunduğu yer) merkezi Merv olmak kaydıyla ve Batı yönündeki fetihleri üstlenecek olması sebebiyle Melik unvanı konumundaki ordu komutanı Çağrı Bey'e taksim edilmiştir. Yine başkenti Herat olmak kaydıyla; Bust, İsfizar ve Sistan havalisine kadar uzanan bölgeler, fetih faaliyetlerinde bulunmak suretiyle Musa İnanç Yabgu'ya¹² ve başkenti Nişabur olan Irak ve Garp bölgesini de devletin fiilen ve hukuken sultanı konumundaki Tuğrul Bey'e¹³ verilmek sureti ile taksim edilmiştir¹⁴.

Ayrıca hanedanın ikinci derecesinde bulunan ve kendilerine muhtariyet verilmeyen Selçuklu şehzadelerinden olan İbrahim Yınal Kuhistan'a Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış Gurgan (Cürcan) ve Damgan'a, Çağrı Bey'in oğlu olan Kara Arslan Kavurd Bey ise Kirman bölgesine tayin edilmişlerdir¹⁵.

Yeni kurulmuş olan Selçuklu Devleti bu üçlü taksime göre ayrılmıştır. Çağrı Bey ve Musa İnanç Yabgu, kendi hâkimiyet bölgelerinde öncelikle Tuğrul Bey'in adı olmak sureti ile adlarına hutbe okutup, para bastırabilecekleri gibi kapılarında günde üç defa nevbet (bando)¹⁶ çaldırabilecekler, bunun yanı sıra başlarında hükümdarlık simgelerinden olan çetr (şemsemizalle)¹⁷ taşıyabileceklerdir¹⁸. Nitekim her ikisi de Tuğrul Bey'e kati surette tabi olacaklardır. Diğer taraftan kendilerine muhtariyet yetkisi verilemeyen hanedanın ikinci dereceden şehzadeleri doğrudan Tuğrul Bey adına bu işlemleri yapacaklardır. Netice itibari ile devletin merkezinde bulunan Tuğrul Bey'e feodal bir bağ şeklinde bağlanan devlet, bu şekilde taksim edilmiştir¹⁹.

Yönetim Ve Tahta Geçiş Süreçleri

Eski Türk devletlerinin en önemlisi olarak kabul edilen Selçuklu Devletinin tarihine bakıldığında ise, dönemin şartlarına göre tahta geçişlerde farklı uygulamalar görülmüştür.

diğer beyler Tuğrul Bey'e hak vererek ona söz vermiş ve birlik olacaklarını belirtmişlerdir. Turan, *Selçuklular tarihi ve Türk İslam-medeniyeti*, s. 106-109.

¹¹ Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu tarihi üzerine araştırmalar*, s. 26-27; Turan, *Selçuklular tarihi ve Türk İslam-medeniyeti*, s. 106-109; Bahattin Ögel, *İslamiyetten önce Türk kültür tarihi*, Ankara, TTK, 2014, s. 134-136.

¹² Kaynaklardan edinilen bilgilere göre Musa İnanç Yabgu ile oğlu Hasan kendi hisselerini birbirine karıştırdıkları ve bazen de Musa İnanç Yabgu'nun Hasan adıyla zikredildiğini yazar. Bu durum İnanç Yabgu'nun oğlu Hasan'ın kudreti ile alakalı bir durum olarak yorumlanmıştır. Turan, *Selçuklular tarihi ve Türk İslam-medeniyeti*, s. 106-109.

¹³ Tuğrul Bey kendisine düşen Irak tarafına geçerken yanında hanedanın ikinci derecesinde bulunan Anne bir kardeşi olan İbrahim Yınal, Çağrı Bey'in oğlu Yakuti ve Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış bulunuyordu. Bu şehzadelere ayrıca muhtariyet verilmemiş hepsi yetkilendirildikleri bölgelerde sultan Tuğrul'un emri altında hareket etmişlerdir. Köymen, *Selçuklu devri Türk tarihi*, s. 54.

¹⁴ Öngül, *Selçuklular tarihi I büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 15; Sevim & Merçil, *Selçuklu devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*, s. 34; Köymen, *Selçuklu devri Türk tarihi*, s. 53-55.

¹⁵ Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu tarihi üzerine araştırmalar*, s. 27; Turan, *Selçuklular tarihi ve Türk İslam-medeniyeti*, s. 106-107.

¹⁶ Nebbet-hane tarafından beş namaz vaktinde hükümdarın saray kapısı veya saltanat çadırı, üç gündüz namaz vaktinde ise, tabi hükümdarlar ve daha küçük devlet ileri gelenlerinin ikametgâhları önünde çalınan özel bir musiki parçası. Bkz. Erdoğan Merçil, (2007). *Selçuklular'da hükümdarlık alâmetleri*, TTK, Ankara, s. 116-123.

¹⁷ Şemse-mizalle; Güneşten muhafaza için baş üstünde tutulan güneşlik ve şemsiye ile çadır manasındadır. Bkz. Merçil, (2007). *Selçuklular'da hükümdarlık alâmetleri*, s. 103-116.

¹⁸ Öngül, *Selçuklular Tarihi I büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 15; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam-medeniyeti*, s. 107-109.

¹⁹ Sevim & Merçil, *Selçuklu devletleri tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s. 34; Köymen, *Selçuklu devri Türk tarihi*, s. 53-55; Kafesoğlu, *Selçuklular ve selçuklu tarihi üzerine araştırmalar*, s. 26-27.

Selçuklu dönemi esas alınmak suretiyle bahsi geçen bu uygulamaları şöyle belirlemek mümkündür: Devlet kurucusu olarak tahta çıkmak, veliyaht tayin edilmek suretiyle tahta çıkmak, kuvvet ve mücadele yöntemiyle tahta çıkmak, devlet adamlarının ve komutanların seçim ve tercihi ile tahta çıkmak ve kendisine uyulan hükümdarın menşuru ve onayı ile tahta çıkmak.

Tahta geçmede başvuru bu yöntemler birbiriyle kıyaslandığında Selçuklu Devletinde tahta geçmede uygulanan en önemli yöntem diğer eski Türk egemenlik anlayışlarında olduğu gibi “kuvvet ve mücadele” ile tahta çıkmaktır. Bu mücadele en çok hanedan üyeleri arasında yaşanmış ve birbirlerine karşı isyan faaliyetleri başlatmalarına sebep olmuştur.

Tarihe bakıldığında pek çok devlete sahip olan Türklerin yine tarih boyunca kurmuş olduğu, şüphesiz en önemli devletlerden biri olan Selçuklu Devleti dönemindeki hanedan mensupları arasındaki taht mücadeleleri derinlemesine incelendiğinde, yaşanan taht kavgalarının asıl sebeplerini görmek daha kolay olacaktır²⁰.

Melikşah Devri Taht Kavgaları

Sultan Alparslan 1072 tarihinde vefat ettikten sonra daha önceden veliyaht tayin etmiş olduğu henüz 18-20 yaşlarındaki oğlu Melikşah Selçuklu tahtına geçmiştir²¹.

Melikşah daha küçük yaşlarda babası Alparslan tarafından oldukça iyi bir şekilde eğitilmiş olup aynı zamanda zeki, çevik ve cesur bir kişiliğe sahiptir. Vezir Nizamülmülk ile o genç yaşlarında birçok başarılı faaliyetlerde bulunmuştur. Melikşah'ın bu meziyetlerini göz ardı etmeyen Sultan Alparslan, Melikşah'ın kendisinden büyük kardeşleri olmasına rağmen onu çok küçük yaşlardan beri veliyaht olarak göstermektedir²². Kaynaklardan edinilen bilgilere göre Sultan Alparslan, Melikşah'ı tahtın varisi göstererek ailesi içerisindeki düzeni, ahengini bozmak istememiş ve kendi ölümünden sonra Türk devletlerindeki malum hâkimiyet geleneği icabı ortaya çıkabilecek kardeş kavgasının önüne geçmek istemiştir. Bu sebeptendir ki, defalarca yinelediği veliyahtlığı meselesini, Malazgirt zaferinden sonra da tekrarlamıştır²³.

Nitekim Sultan Alparslan'ın vasiyetini yerine getirmek amacıyla Melikşah'ın Selçuklu tahtına çıkışında vezir Nizamülmülk'ün oldukça önemli katkılarının olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda bakıldığında Melikşah'ın tahta çıkış sürecinde, kendisine en büyük tehlikenin amcası Kavurd Bey'den geldiği görülmektedir. Öyle ki daha önce kardeşi Alparslan'ın, Selçuklu hükümdarlığını tanımadığını bildiren Kavurd Bey, yeğeni Melikşah'ın tahta çıkışını da tanımadığını duyurmuş, bu durum kargaşaya neden olmuştur. Kavurd Beyin, kardeşi Alparslan döneminden bu yana Selçuklu hükümdarı olmak gibi bir hayali bulunmaktadır ve bu hayalini gerçekleştirmek için gerek Alparslan döneminin ilk zamanlarında gerekse Alparslan'ın ölümünden hemen sonra isyan girişiminde bulunmuştur. Yeğenin hükümdarlığını da tanımama gerekçesi olarak, Melikşah'ın henüz çok genç yaşta olmasını, kendisinin ise deneyimli, tecrübeli ve yaşının olgun olmasını göstermektedir. Melik Kavurd'un öne sürdüğü

²⁰ Bkz. Abdullah Bayındır, (2017) “Selçuklularda saltanat mücadeleleri”, (Yayımlanmamış doktora tezi), *Gaziantep üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü*. Gaziantep.

²¹ Melikşah'ın 6 Eylül 1055-1056 tarihlerinde doğduğu bilinmektedir. Bkz. Merçil, *Müslüman-Türk devletleri tarihi*, s. 55; Sevim & Merçil, *Selçuklu devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*, s. 96; Kafesoğlu, *Selçuklu tarihi*, s. 41; Yusuf Küçükdağ & Caner Arabacı, *Selçuklular ve Konya, Mikro Yayınları, Konya, 1999*, s. 50.

²² Sultan Alparslan Melikşah'ın veliyahtlığını Maveraünnehir seferine (1072) giderken yaralandığında da yinelemiştir. Öngül, *Selçuklular tarihi I büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 71; Sevim & Merçil, *Selçuklu devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*, s. 1150-1151.

²³ Yazıcı, *İlk Türk-İslam devletleri tarihi*, s. 223; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu tarihi üzerine araştırmalar*, s. 224-225.

bu gerekçenin dışında asıl güvendiği nokta ise Selçuklu ordusundaki bazı emirlerin kendisine destek verip tahta geçmesi için tahrik etmesinden kaynaklanmaktadır²⁴.

Nitekim Kavurd Beyin kendince geçerli sebeplerinden dolayı isyan girişiminde bulunup, ülke içerisinde kargaşa çıkarması Melikşah'ı zor durumda bıraktığı da bir gerçektir. Ortaya çıkan bu siyasi kargaşa esnasında Vezir Nizamülmülk, Melikşah tarafını tutmuş ve Selçuklu tahtına onu çıkarmak için elinden geleni yapmıştır²⁵. Diğer taraftan Sultan Alparslan'ın ölümü ile durumdan faydalanmak isteyen Karahanlılar ve Gaznelilerin de Kavurd Beyin isyanıyla aynı tarihlerde Selçuklu sınırlarına saldırılarda bulunduğu bilinmektedir²⁶.

Melikşah-Kavurd Mücadelesi ve Kavurd'un Sonu (1073)

Sultan Alparslan'ın ölümünden sonra devlet ileri gelenleri onun vasiyetini yerine getirmek için toplanmış ve 24 Kasım 1072 tarihinde Selçuklu Devleti tahtına Melikşah'ı oturtmuşlardır²⁷. Bunun dışında Sultan Alparslan ölmeden önce kardeşi Kavurd'un yaptıklarına karşı yine de onu düşünerek, Kirman ve Fars bölgesinin hâkimiyetini ve oğlu Melikşah'a bağlı hüküm sürmesi vasiyet edilmiştir. Yine Alparslan oğlu Melikşah'a amcası Kavurd'a çok fazla güvenmemesi gerektiğini de vasiyet etmiştir²⁸.

Buna rağmen kardeşi Alparslan'ın ölümü üzerine Selçuklu tahtı için yeni bir fırsatın doğduğunu düşünen Melik Kavurd, o esnada Umman'da iken derhal harekete geçmiş ve Tuğrul Beyin ölümü ile yarıda kalan arzusunu bir kez daha denemek adına her türlü tehlikeyi de göze alarak mevsimin uygun olmamasına rağmen Kirman'a doğru yola çıkmıştır²⁹. Melik Kavurd'un Umman'dan Kirman'a geçişi esnasında birçok gemisi parçalanmış, birçok askeri boğularak birçoğu da soğuktan donarak ölmüştür. Nitekim bütün bu zaiyata rağmen Kavurd Bey, fırsatı elden kaçırmak istememiş, tüm gücüyle tahtı ele geçirmek için mücadelesine devam etmiştir³⁰.

Melik Kavurd'un isyan etmesindeki temel sebep malumdur ki, Selçuklu tahtına kendisinin oturması gerektiği düşüncesidir. Diğer yandan henüz 18 yaşında olan Melikşah'ın bilgisiz ve tecrübesiz olduğunu düşünen Kavurd, kendisi gibi hanedan mensubu olan ve gayet tecrübeli ve olgun birinin tahtta olması gerektiğini düşünmektedir³¹.

Bu bağlamda hareket eden Melik Kavurd, Rey ve Hamedan arasında yaşayan Türkmenlerin yardımını almak üzere emrindeki 2 bin atlı ve 4 bin yayadan oluşan kuvvetiyle beraber devletin merkezi Rey'i ele geçirmek üzere derhal yola çıkmıştır. Nitekim Kavurd bu hamleyi yaparken diğer taraftan Melikşah ve Nizamülmülk Selçuklu Devleti'nde oluşabilecek tehlikeyi görerek Melik Kavurd'dan gelebilecek ciddi tehlikeleri önlemek için harekete geçmiş

²⁴ Öngül, *Selçuklular tarihi I büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 72; Köymen, *Selçuklu devri Türk tarihi*, s. 69-71.

²⁵ Kirman Selçukluları'nın melik'i Kavurd Bey, kardeşinin ölümünü fırsat bilerek yıllardır aklında olan Selçuklu hükümdarlığını ele geçirmek amacıyla derhal harekete geçmiş ve isyan girişiminde bulunmuştur. Kavurd'un isyan girişimi, ilgili bölümde detaylı şekilde anlatılacaktır. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 19-20; Turan, *Selçuklular tarihi ve Türk İslam-medeniyeti*, s. 197; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu tarihi üzerine araştırmalar*, s. 223-224.

²⁶ Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu tarihi üzerine araştırmalar*, s. 224; Sevim & Merçil, *Selçuklu devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*, s. 99-101.

²⁷ Ahmed bin Mahmud, *Selçukname I*, s. 117-118; İbnü'l-Esîr, X, s. 81-82; Sevim & Merçil, *Selçuklu devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*, s. 100-101; Merçil, *Kirman Selçukluları*, 1980, s. 29-30.

²⁸ İbnü'l-Esîr, X, s. 80-81; Öngül, *Selçuklular tarihi I büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 71-72; Merçil, *Kirman Selçukluları*, 1980, s. 44-45.

²⁹ Kaynaklarda Melik Kavurd'un isyan ettiği mevsim hakkında çelişkiler bulunmaktadır. Bazı kaynaklar bahar ayını işaret ederken bazı kaynaklar ise kış aylarını göstermektedir. Bu konuda Bkz. Merçil, *Kirman Selçukluları*, 1980, s. 48-50.

³⁰ Sevim & Merçil, *Selçuklu devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*, s. 99; Öngül, *Selçuklular tarihi I büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 71-72.

³¹ Turan, *Selçuklular tarihi ve Türk İslam-medeniyeti*, s. 197.

devletin merkezine ondan evvel varmışlardır³². Melikşah ve Nizamülmülk, Kavurd'un planını bozarak bahsi geçen Türkmenleri yanlarına çekmişlerdir. Bunun için de Sultan Alparslan'ın Rey Kalesi'nde bulunan hazinesinden 500 bin altın, 5 bin elbise ve çeşitli silahları Türkmenlere dağıtıp onları kendi saflarına çekmeyi başarmışlardır. Nitekim planı bozulan Kavurd Bey, Melikşah'tan sonra geldiği Hamedan bölgesindeki Türkmenlerin desteğinden mahrum kalmıştır³³.

Nihayet amca yeğen yanındaki kuvvetlerle birlikte Nisan -Mayıs 1073 yılında karşı karşıya gelmişlerdir. Yaşanan çetin ve acımasız savaşın ardından Melik Kavurd'un kuvvetleri dağılmış ve Melikşah karşısında daha fazla tutunamamıştır. Hal böyle iken Kavurd canını kurtarmak için Hamedan Dağına doğru çekilmiştir³⁴.

Melikşah'ın kuvvetleri savaş sonrası geride kalan Kavurd'un mallarını yağma ederken Melikşah'ın yanına gelen bir köylü, Kavurd'un ve oğlunun yakın bir köyde saklandığını söylemesi üzerine, Melikşah Emir Temirel kumandasında gönderdiği bir miktar kuvvetle onu esir almıştır. Melik Kavurd bu süreç boyunca birçok kez yalvarmasına ve af dilemesine rağmen bu isteği dikkate alınmamıştır³⁵.

Kaynaklar esir alınan Kavurd'un öldürülmesi ile ilgili farklı rivayetler aktarmaktadırlar. Bu kaynaklardan bazıları Kavurd'un zehirlenerek öldürüldüğünü aktarırken bazıları ise kut anlayışına uygun olarak yayının kirişi ile boğdurularak öldürüldüğünden bahsetmektedir³⁶.

Yine kaynaklara göre Sultan Melikşah, Veziri Nizamülmülk ile yaptığı bir konuşmada; amcanın baba yarısı olduğunu bu sebepten ötürü onu öldürmek istemediğini dile getirmiştir. Nitekim Vezir, eğer o senin yerinde olsaydı seni affetmezdi, sözüne itimat ederek ve amcası Kavurd'un başından beri ülkeyi soktuğu sıkıntıların artık yeterli olduğunu düşünerek Sa'd'ud-Devle Gevherâyin'i yanına çağırtrmış ve Melik Kavurd'un öldürülmesini emretmiştir. Emri alan Gevherâyin beraberinde tek gözü kör bir Ermeni ile Kavurd'un yanına gitmiş, Kavurd onları görünce, ne için geldiklerini anlayarak, artık hükümdarlık iddiasında bulunmayacağını, isyan etmeyeceğini ve sahip olduğu bütün mallarla beraber şehir ve kaleleri Sultana bırakacağını söylemiş, kendisinin de mescitte oturup, dünyadan göç edinceye kadar Allah'a tövbe etmekle meşgul olacağını dile getirmiştir. Nitekim onun bu yalvarışları fayda etmemiş, rivayete göre tek gözlü Ermeni kendi yayının kirişi ile Kavurd'u boğarak öldürmüştür³⁷.

Yine kaynakların aktardığı başka bir rivayete göre de Kavurd Nisan -Mayıs 1073 tarihinde Hamedan'a götürülüp Ebu Hâsim Caferî'nin evinde hapsedilmiştir. Birkaç gün sonra Melikşah bu eve gelmiş ve Kavurd'un yanına Kıpçaklardan birini göndermiştir. Kavurd bu adamı gördüğü zaman ne için geldiğini anlayınca biraz beklemesini istemiş, iki rekât namazını kıldıktan sonra hazır bekleyen Kıpçak ile baya bir boğuşmanın ardından kuvvetli olan Kıpçak üstün gelerek onu yayının kirişi ile boğmuştur³⁸.

Anlatılan rivayetler birbirine benzemekle birlikte birinde Ermeni bir kölenin diğerinde ise Türk asıllı bir kölenin Melik Kavurd'u öldürmesi dikkat çekicidir. Başka bir rivayette ise Kavurd'un yakalandıktan sonra kahrından dayanamayıp zehir içtiği ve öldüğü şeklindedir³⁹.

³² Merçil, *Kirman Selçukluları*, 1980, s. 74-75.

³³ Ahmed bin Mahmud, *Selçukname I*, s. 120; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 19-21.

³⁴ Öngül, *Selçuklular tarihi I büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 73.

³⁵ Sevim & Merçil, *Selçuklu devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*, s. 102.

³⁶ Reşidü'd-din Fazlullâh, s. 120.

³⁷ Köymen, *Selçuklu devri Türk tarihi*, s. 70-71; Merçil, *Kirman Selçukluları*, 1980, s. 75.

³⁸ Sevim & Merçil, *Selçuklu devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*, s. 102.

³⁹ Bahsi geçen iddianın, Vezir Nizamü'l-Mülk'ün kendisinden "ikta, nanpare ve cameği" gibi tahsisatlarının arttırılmasını, aksi takdirde Kavurd'un saflarına geçeceklerini belirten bazı ordu mensuslarına karşı söylediği

Anlatılan bu hususların hepsi arasındaki benzer yönün Kavurd'un anılan tarihte öldürülmüş olduğu ve burada Melikşah'ın artık taht için mücadele eden bir hanedan üyesinin hayatına son vermek istemesidir. Konu tartışmaya açık olmakla beraber elde edilen kaynakların gösterdiği kadarıyla da Melik Kavurd'un öldürülme hadisesi bu şekilde gerçekleşmiştir.

Öte yandan Kavurd'un isyanında yanında olan ve savaş sonrası esir düşerek gözlerine mil çekilen çocuklarının sayısı hakkında da kaynaklarda farklı bilgiler mevcuttur. Buna göre bazı kaynaklar yedi çocuğunun da savaşa katıldığını belirtirken, başka bir kaynakta ise iki çocuğunun öldüğünü, üçünün ise kör edildiğini aktarmaktadır.

Netice itibari ile Melikşah saltanatının ilk yıllarında karşılaştığı babası Alparslan döneminden kalma amcası Kavurd'un da saltanat mücadelesindeki yerine son vermiştir. Nitekim saltanat mücadeleleri bununla bitmemiş, Kavurd'un akabinde ortaya çıkan kardeşi Tekiş'in saltanat mücadelesi de Sultan Melikşah'ı oldukça uğraştırmıştır.

Melikşah-Melik Tekiş Mücadelesi 1081-1085

Şihâbüddeve Tekiş (Tokiş)'de Sultan Alparslan'ın çocuklarından olup aynı zamanda Selçuklu tahtında hak sahibi olan bir Meliktir. Melikşah'ın Sultanlığı döneminde ona Belh ve Toharistan bölgeleri ikta olarak verilmiştir⁴⁰.

Sultan Melikşah tahta geçip Kavurd meselesini hallettikten sonra kardeşi Tekiş (Tokiş)'in hem de iki defa 1081 ve 1085'de isyanı ile karşılaşmıştır. Tekiş'in isyan etmesindeki sebeplere bakıldığında, Selçuklu Devleti tahtına geçmek niyetinde olmadığı, ama Horosan'da müstakil bir devlet kurma niyetiyle hareket ettiği anlaşılmaktadır⁴¹.

Bu bağlamda Sultan Melikşah, 1074-1075 yılında akrabalarını ziyaret maksatlı Herat'a geçmiştir. Bu sırada Belh'de bulunan Melik Tekiş haberi alınca Sultanın huzuruna gelip itâatini arz etmiş ona saygısını göstermiştir. Melikşah'da Tekiş'in bu hareketine karşılık ona bağışlarda bulunarak hil'atler vermiştir. Daha sonra Tekiş görev yeri olan Belh'e dönmüştür⁴².

Buna mukabil Rey'e dönen Sultan Melikşah ordu denetlemesinde bulunduğu Ocak-Şubat 1081 tarihinde şüphelendiği, Türk kıyafetleri içerisinde bulunan 7 bin Ermeni asıllı Selçuklu askerini ordudan ihraç edilmesi için emir vermiştir. Nitekim Sultan, bu askerlerin ihracını emrettiği zaman Vezir Nizamülmülk, "ordudan çıkarılanların askerlik dışında hiçbir mesleklerinin olmadığını, eğer bunlar ordudan ihraç edilecek olursa içlerinden birini seçip, işte Sultan budur demeyeceklerini nereden bilebiliriz. Bu takdirde onlarla uğraşmak durumunda kalırız ve bu durumda da ödediğimiz ücretin kat kat fazlasını onları itâat altına almak için harcarız" diyerek durumun vehametini dile getirmiştir.⁴³ Fakat Sultan, vezirinin sözlerini dinlemeyerek bu askerleri ordudan atmıştır. Ordudan uzaklaştırılan bu Ermeni asıllı askerler, Busenç (Venec) şehrinde bulunan Tekiş'in yanına gidince Tekiş bunları kabul etmiş ve gücüne güç katmıştır. Ermeni askerlerin Tekiş'in emrine girmesiyle işlerin seyri değişmeye başlamış eli daha da güçlenen Tekiş kendi hâkimiyetini kurmak için zaman kollamaya başlamıştır.

Nitekim aradan çok bir zaman geçmeden tezahür eden olaylar Vezir Nizamülmülk'ü haklı çıkarırcasına gelişmeye başlamıştır. Böylelikle ihraç edilen askerleri de itaatine de alan Tekiş güçlenerek her hanedan üyesinin gönlünde yatan Selçuklu hükümdarı olma hayalini

ifade edilmektedir. Bkz. Taneri, Aydın, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda vezirlik", Ankara, *Ankara üniversitesi tarih araştırmaları dergisi*, 1963, 5(8), ss.75-186.

⁴⁰ Köymen, *Selçuklu devri Türk Tarihi*, s. 70-71; Sevim & Merçil, *Selçuklu devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*, s. 144; Turan, *Selçuklular tarihi ve Türk İslam-medeniyeti*, s. 199.

⁴¹ Öngül, *Selçuklular tarihi I büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 107.

⁴² Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 57-58; Sevim & Merçil, *Selçuklu devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*, s. 144.

⁴³ İbnü'l-Esîr, x, s. 113; Sevim & Merçil, *Selçuklu devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*, s. 144.

gerçekleştirmek için harekete geçmiştir. Bu suretle hızlı bir şekilde hareket ederek Merv-i Rud, Merv-i Şahican ve Tirmiz gibi şehirlere girmiş buralara hâkim olmuştur⁴⁴. Ayrıca Horasan bölgesine de hâkim olmak isteyen Tekiş, Nişabur'u da ele geçirmek amacıyla hareket etmiştir.

İşte Sultan Melikşah'ın Ermeni askerleri ordudan ihraç etmesi bir yerde de Tekiş'in isyan etme sebebi olmuştur. Bu bağlamda Melik Tekiş'in isyan haberleri dalga dalga yayılmaya başlamış ve haberler Melikşah'a ulaştığında büyük bir yanlış yaptığı düşüncesiyle pişmanlık yaşamıştır. Fakat son pişmanlığın fayda vermeyeceğini düşünen Sultan Melikşah, Tekiş'in isyanını bastırmak için derhal harekete geçmiştir. Bu minvalde süratle hareket ederek Tekiş'ten önce Nişabur'a girmiş ve buradaki hâkimiyetini ortaya koymuştur. Melikşah'ın Nişabur'u ele geçirdiği haberini alan Tekiş ise ilerlemekten vazgeçerek Tirmiz şehrinde konaklamak zorunda kalmıştır⁴⁵.

Durum bu şekilde olunca Melikşah, kardeşini 1081-1082 yılında Tirmiz'de kuşatma altına alarak onu buraya kıstırmıştır⁴⁶. Bu durum karşısında yapacak bir şey bulamayan Tekiş, almış olduğu esirleri serbest bırakarak Sultandan af dileğinde bulunmuştur. Kaynakların bizlere aktırdığına göre olayın iç yüzü şu şekilde gelişmiştir. Sultan Melikşah'ın şehri kuşattığı haberi yayılınca, Tekiş'in askerleri mallarını, erzaklarını ve koyunlarını dağların sarp bölgelerine saklamışlar fakat Sultanın ordusu tarafından bu mallar kısa süre içerisinde bulunarak el konulmuştur. Bu durum Tekiş'in ordusu içerisinde büyük yankı uyandırmış ve çalkantıya sebep olmuştur. Askerlerin Melik Tekiş'e karşı cephe almasına sebep olan bu mal kaybı karşısında askerler Tekiş'in üzerine saldırarak derhal Sultan ile anlaşmaya varmasını talep etmişlerdir. Hatta onu daha da zorlayarak eğer Sultan ile barış yapmazsa ordudan ayrılıp Melikşah'a katılacaklarını söyleyerek tehdit vari konuşmalar bile yapılmışlardır. Bu zorlamalara daha fazla dayanamayan Melik Tekiş, Sultana mektup yazarak ona itaatlerini bildirip barış teklifinde bulunmuş, Melikşah da bazı şartlar ileri sürerek Tekiş'in itaatini kabul etmiştir⁴⁷.

Diğer bir rivayete göre de Sultan Melikşah, Tekiş'e Tirmiz'den çıkıp daha önce kendisinin olan Belh'e razı olmasını ve gelip kendisiyle görüşmesini istemiştir. Fakat Tirmiz'den çıkma şartını kabul eden Tekiş, can korkusuyla Sultanla görüşme şartını kabul etmemiştir. Öte yandan bir hanedan üyesi ve kardeşi olan Tekiş'i daha fazla sıkıştırıp onu rencide etmek istemeyen, aynı zamanda kendi itibarını da yitirmek istemeyen Sultan Melikşah, bir miktar Türkmen kuvvetini Tirmiz'de bıraktıktan sonra İsfahan'a doğru hareket etmiştir⁴⁸.

Sultan Melikşah, kardeşi Tekiş'in 1080-1081 tarihlerinde girişmiş olduğu isyan neticesinde ona dokunmamış ve yönetiminde bulunduğu yerde kalmasına izin vermiştir. Nitekim aradan henüz birkaç yıl geçmişken Melik Tekiş'in tekrar isyana kalkıştığı görülmektedir. Kaynaklar, Tekiş'in ikinci isyanını, tıpkı Melik Kavurd gibi yakınındaki adamların etkisinde kalarak çıkarttığını aktarmaktadır⁴⁹. Bu bağlamda ilk isyan girişiminin ardından Sultan Melikşah ile barış yapan Tekiş'in bu hamlesini, içinde bulunduğu zor şartlardan kurtulmak için zaman kazanma yöntemi şeklinde yorumlayabiliriz. Nitekim ilk isyanından sonra sessiz sedasız duran Melik Tekiş'in fırsatını bulduğu ilk anda meydana çıkması bu yorumu güçlendirmektedir. Bu da Sultan Melikşah'ın 1084-1085 yıllarında Musul'a gittiği esnada boşluktan fırsat bularak isyan eden Tekiş'in hakkında yapılan bu yorumları

⁴⁴ Bundârî, s. 69-70; Merçil, *Büyük Selçuklu devleti siyasi tarihi*, s. 79-80.

⁴⁵ Öngül, *Selçuklular tarihi I büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 107.

⁴⁶ Bundârî, s. 70; İbnü'l-Esir, X, s. 113; Merçil, *Büyük Selçuklu devleti siyasi tarihi*, s. 80; Sevim & Merçil, *Selçuklu devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*, s. 145.

⁴⁷ İbnü'l-esir, X, s. 113; Öngül, *Selçuklular tarihi I büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 107; Bundârî, s. 70.

⁴⁸ Ahmed bin Mahmud, *Selçukname I*, s. 138-139.

⁴⁹ Sevim & Merçil, *Selçuklu devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*, s. 145.

doğrulamaktadır⁵⁰. Nitekim Sultan Melikşah, 1084-1085 yılında Musul bölgesinde iken Tekiş ikinci kez isyan etmiştir. Mervu'r-Rud ve Mervu's- Şahcan'dan, Serahs'a kadar olan bölgeyi ele geçiren Tekiş, Serahs kalesini kuşatmış ve burada konuşlanmıştır⁵¹.

Gerçekliği kesin olmamakla beraber başka bir rivayete göre ise Tekiş, Mervu'r-Rud'da konaklamış ve şehri yağmalayarak harap etmiş, yine Mervu's- Şahcan'a geçmiş burada bulunan halk onu şehre almayınca bazı hileler yaparak şehre girmiştir. Şehri yağmalatıp harap eden Tekiş, rivayetlere göre Müslüman ahaliye de pek çok zulüm ve fenalıklar yapmıştır⁵².

Öte yandan Serahs, Mesud bin Yahız et-Türkmanî isimli bir yöneticinin elinde bulunmakta ve gayet müstahkem bir şekilde idare edilen bir şehir olarak bilinmektedir⁵³. Nitekim sağlam bir yönetime ve sıkı korunaklı bir kaleye sahip olan şehir, Tekiş tarafından abluka altına alınmış hatta Serahs kalesi üzerinde yoğunlaşan Tekiş'in kuvvetleri, burada Mesud'u köşeye sıkıştırmışlardır. Nitekim Serahs kalesi fazla dayanamayarak düşmek üzereyken Nişabur'da bulunan Nizamülmülk'ün adamlarından Ebu'l-Fütûh et-Tûsi ile Horasan Amîdi Ebu Ali bir plan yaparak onu devreye sokmuşlardır. Plana göre Nizamülmülk'ün yazısını taklit ederek onun ağzıyla Ebu'l-Fütûh'un Mesud bin Yahız'a bir mektup yazmasını kararlaştırmışlardır. Buna göre *Bu mektubu şu gün Rey'den yazıyorum. Yarın sana doğru geliyoruz. Kaleyi muhafaza et. Falanca düşman üzerine ani bir gece baskını düzenleyeceğiz.*⁵⁴ İçerikli bir mektup yazılmış ve mektubu güvenli bir şekilde götürmesi için bir casus bulup ona bol miktar para vermiş ve Tekiş'in tarafına göndermişlerdir⁵⁵. Nitekim casus Tekiş'in keşif birlikleri tarafından fark edilip yaklanmış ve onun yanına götürülmüştür. Defalarca işkenceye maruz kalan casus ölüm cezası ile korkutularak konuşturulmuş ve mektubu Tekiş'e vermiştir⁵⁶. Casus planlandığı gibi görevini yerine getirmiş ve kendisinin Sultan ile Nizamülmülk'ün huzurundan ayrıldığını, Melikşah'ın da ordusuyla birlikte Rey'den yola çıktığını söylemiştir. Huzurundakiler ve Tekiş bu sözleri duyup mektubu da okuyunca derhal Serahs önüne kurdukları kuşatmayı kaldırıp geri çekilmişlerdir. Öyle ki çadırlarını, hayvanlarını ve çeşitli malzemelerini dahi almadan kaçan Tekiş ve adamları Melikşah'tan oldukça korkmaktadırlar. Öte yandan kuşatmanın kaldırıldığını gören Mesud, adamları ile Tekiş'in geride bıraktığı mallarını yağmalamışlardır. Melikşah'dan korkarak kaçan Tekiş, Merv'e sığınmayı amaçlamışsa da halk onu kabul etmemiş kale kapılarını kaptarak bir müddet direnmişlerdir. Bu durumda Merv'e giremeyen Tekiş, ikinci bir seçenek olarak Venec kalesine çekilmek durumunda kalmıştır⁵⁷.

Bu olaylar vuku bulurken Sultan Melikşah, beraberinde: Artuk, Bozan, Porsuk, Kumaç ve Ayaz gibi Selçuklu Devleti'nin ileri gelen emirleri ile beraber süratle Musul'dan ayrılarak önce Rey'e, daha sonra da kısa süre içinde Nişabur'a ulaşmıştır⁵⁸. Emir Bozan komutasındaki Sultanın öncü kuvvetleri de Serahs'a geldikten sonra. Burada Mesud bin Yahız, Bozan ve

⁵⁰ Mevdûdî, *Selçuklular tarihi I*, s. 270; Turan, *Selçuklular tarihi ve Türk İslam-medeniyeti*, s. 199.

⁵¹ Öngül, *Selçuklular tarihi I büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 107.

⁵² Ahmed bin Mahmud, *Selçukname I*, s. 143-144.

⁵³ Sevim & Merçil, *Selçuklu devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*, s. 145; Merçil, *Büyük Selçuklu devleti siyasi tarihi*, s. 79-80.

⁵⁴ Öngül, *Selçuklular tarihi I büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 108.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, X, s. 126.

⁵⁶ Bundârî, s. 70-71; İbnü'l-Esîr, X, s. 127.

⁵⁷ Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi I*, s. 270-271; İbnü'l-Esîr, X, s. 128; Müneccimbaşı, I, s. 55-56; Bundârî, s. 70-71; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 58-59; Öngül, *Selçuklular tarihi I büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 108.

⁵⁸ Ahmed bin Mahmud, *Selçukname I*, s. 144-145; Öngül, *Selçuklular tarihi I büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 108; Sevim & Merçil, *Selçuklu devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*, s. 145.

Porsuk'un askerleri birleşerek Tekiş'i takibe başlamışlardır. Nihayet Tekiş, 2 Ekim 1085 tarihinde sığınmış olduğu Venec kalesinden direnmesine rağmen çıkarılmıştır⁵⁹.

Sultan Melikşah kardeşi tutuklanıp esir alınınca onun hemen öldürülmesi emrini vermemiştir. Onun yerine gözlerine mil çektirilen kardeşine merhamet edip affetmiştir⁶⁰. Melikşah kardeşi Tekiş'i saltanat mücadelesinden uzaklaştırmak adına yaptığı bu cezalandırma ile onu Dâmegân'daki Fîruzkuh kalesine göndermiş ve hayatının sonuna kadar burada tutsak kalmasını emretmiştir. Böylelikle önemli bir sorundan kurtulmuş olan Melikşah batıda yürütmüş olduğu fetih hareketleri esnasında kendisine engel olan kardeşini de etkisiz hale getirerek rahat hareket etme imkânına sahip olmuştur⁶¹.

Tüm bu durumlardan sonra Melikşah, Melik Tekiş'in yönetiminde bulunan bölgeye oğlu Ahmed'i görevlendirmiştir. Öte yandan Sultan Melikşah, kardeşi Tekiş'i affederek ikinci kez örnek davranış sergilemiştir.

Yine bu bağlamda Melik Tekiş'in ölümü, Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Selçuklu tahtına geçen Sultan Berkyaruk, yani yeğeni tarafından olmuştur. Melikşah'ın emriyle gözlerine mil çektirilip hapse atılan Tekiş'i, Berkyaruk Sultan olunca buradan çıkarıp Bağdat'a getirilmiştir. Gözleri kör olsada sonuçta Tekiş, hanedan üyesi olduğu için tekrar bir isyan girişiminde bulunmasın diye Berkyaruk onu gittiği her yere yanında götürmüştür. Rivayetlere göre bir müddet sonra Tekiş'in Belh ve Toharistan'a dönme niyetinde olduğunu ayrıca Tutuş ile mektuplaşmalarını fark eden Sultan Berkyaruk, babası Melikşah kadar merhamet göstermeden Mart-Nisan 1094 tarihinde Sâmera'da Tekiş'i ve oğlunu Türk töresi gereğince yaylarının kirişi ile boğdurarak öldürtmüştür. Tekiş'in cesedi Bağdat'ta defnedilmiştir⁶².

Yine Sultan Melikşah döneminde değinilecek önemli mevzulardan bir diğeri de Nizamülmülk ile arasındaki anlaşmazlıktır⁶³. Öyle ki Nizamülmülk yıllarca vezirliğini yaptığı Selçuklu Devleti'nin, sultandan sonraki en önemli mevkideki adamıdır. Diğer bir deyişle: Sultan Alparslan devrinin başlangıcından beri 30 seneye varan süre zarfında devlette kendisine sarsılmaz bir mevki yapan Nizamülmülk, bu avantajını kullanarak birçok yakın akrabasını devletin önemli mevkilerine yerleştirmiş ve kendi otoritesini elden kaybetmemek için 20 bin kişilik özel askerlerden (Gulâmlar)'dan⁶⁴ oluşan askerlerini ülkenin çeşitli yerlerinde vazifelendirmiştir⁶⁵. Nizamülmülk'ün kendi otoritesini ve yetkilerini korumak için diğer devlet adamlarına göz açtırmaması kıskançlığa ve düşman kazanmasına sebep olmuştur. Bu yüzden sürekli Sultan Melikşah'a, Nizamülmülk aleyhinde şikâyetlerde bulunuyorlardı. Gitgide artan bu şikâyetler, Sultanın eşi Terken Hatun tarafından da değerlendirilmeye başlayınca Sultan, Nizamülmülk ile arasına mesafe koymuştur. Burada Terken Hatunun, Nizamülmülk'e karşı düşmanca tavırlar içerisine girmesinin sebebi, Sultan Melikşah'ın veliahdının kimin olacağı

⁵⁹ Ahmed bin Mahmud, *Selçukname I*, s. 148; Sevim & Merçil, *Selçuklu devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*, s. 146.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, X, 128; Mevdüdi, s. 271.

⁶¹ Ahmed bin Mahmud, *Selçukname I*, s. 149-150.

⁶² İbnü'l-Esîr, X, 128; Ahmed bin Mahmud, *Selçukname I*, s. 149-150; Öngül, *Selçuklular tarihi I büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 149.

⁶³ Sevim & Merçil, *Selçuklu devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*, s. 159-165; Öngül, *Selçuklular tarihi I büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 129.

⁶⁴ Gulâm sistemi ile ilgili olarak, sistemin uygulanmasına dair Müslüman Türk devletlerinde çeşitli araştırmalar mevcuttur. Bu araştırmalara göre; *esir veya köle olarak hizmete alınan kimselerin, kabiliyetleri ve aldıkları eğitim neticesinde kazandıkları becerileri doğrultusunda başta ordu olmak üzere çeşitli devlet hizmetlerinde isdiham edilmesi suretiyle işleyen mekanizma*'ya verilen isimdir. İslam medeniyetine has bir kurum olarak ortaya çıkan sistem ilk olarak Hz. Ömer döneminde başlamış ve bunu takip eden Emeviler ve özellikle Abbasiler döneminde gelişip olgunlaşmış ve buradan da tüm İslam devletlerinde idari ve askeri yapının vazgeçilmez bir unsuru olmuştur. Bkz. Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında ordu*, Ankara, TTK, 2010, s. 26-33.

⁶⁵ Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 197.

meselesidir⁶⁶. Netice itibariyle, Sultan Melikşah'ın 1092'de Bağdat'a üçüncü kez gidişi esnasında Nihavend yakınlarında Sihne denen yerde konakladıkları bir gün, Bâtını fedaisi Ebû Tahir Arrani adındaki Deylemlî bir genç tarafından hançerlenerek öldürülmüştür⁶⁷. Nizamülmülk'ün cenazesi İsfahan'da yaptırılan Türbe-i Nizam'a defnedilmiştir (14 Ekim 1092)⁶⁸.

Devlet için birçok faydalı işler yapan ve Sultan Melikşah'ın ilk günlerinden beri yanında olan ayrıca Melikşah'ın yaptığı fetih politikaları ve devlet teşkilatlanmasında önemli fikir sahibi olan Nizamülmülk'ün öldürülmesinin ardından büyük bir yasa giren Müslümanlar çok üzölmüşlerdir. Nitekim Nizamülmülk'ün yerine vezir olarak Tacülmülk Ebul Ganaim getirilmiştir⁶⁹.

Bu gelişmelerden sonra, Sultan Melikşah yoluna devam ederek Bağdat'a geçmiştir (28 Ekim 1092). Burada daha önceden kızını verdiği Halife Muktedi ile anlaşmazlığa düşen Melikşah şehri terk etmesini istemiştir tam bu sırada şehirden ayrılmak için hazırlık yapan Halife, Sultanın ölüm haberini alınca Bağdat'ta kalmıştır. Kaynaklardan anlaşıldığı kadarıyla Sultan Melikşah, Halifeye şehri terk etmesini emrettikten sonra ava gitmiştir. Av sırasında hastalanan Sultan, Bağdat'a dönmüştür. Nihayet Nizamülmülk'ün öldürülmesinden 35 gün sonra henüz 38-40 yaşında iken hastalıktan kurtulamayarak vefat etmiştir (19 Kasım 1092)⁷⁰. Terken Hatun tarafından ölümü gizlenen Sultan için Türk töresi gereği atların kuyruğu kesilmemiş, gözyaşı dökülmemiştir. Bu durum Sultan Melikşah'ın suikast sonucu öldürülmüş ihtimalini de kuvvetlendirmektedir. Nitekim bir süre Bağdat'ta kalan cenaze daha sonra İsfahan'a nakledilerek kendisi için yaptırdığı türbeye defnedilmiştir⁷¹.

Nitekim Melikşah'ın ölümü ile ilgili kaynaklarda farklı bilgiler bulunmakla beraber Sultanın öldürülmüş olabileceği ihtimali de çok kuvvetli bir görüştür. Halife Muktedi ile anlaşmazlıkta olan Sultan, aynı zamanda Nizamülmülk taraftarlarınca da suçlu bulunduğu için zehirlenerek öldürülmüş olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Diğer taraftan kendi oğlunu sultan yapmak niyetinde olan Terken Hatun tarafından zehirlenerek öldürülmüş olması da bu görüşler içerisinde en kuvvetli olanıdır⁷².

⁶⁶ Sultan Melikşah'ın kendisinden sonra veliaht olarak tayin ettiği *Ahmet* ve *Davut* adındaki oğulları öldüğü sultana veliaht olarak öne çıkan iki tane aday bulunmaktadır. Bunlardan birisi Melikşah'ın amcası Yakuti'nin kızı Zübeyde hatundan doğan *Berkyaruk*'tur. Ki yaşça büyük olduğu için Nizamülmülk bu adayı desteklemektedir. Karşı taraftan ise ikinci aday olarak Terken Hatun'un oğlu *Mahmut* bulunmaktadır. Haliyle Terken Hatun oğlunu desteklediği için Nizamülmülk ile araları açılmış ve birbirine düşman olmuşlardır. Bkz. Sevim & Merçil, *Selçuklu devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*, s. 164; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 199-200.

⁶⁷ İbnü'l-Esir, V, s. 360- VIII, s. 444; er-Râvendî, I, s. 132, Reşidüddîn, s. 134, Münecimbaşı, I, s. 61; Küçükdağ & Arabacı, *Selçuklular ve Konya*, s. 54.

⁶⁸ Nizamülmülk'ün Batını fedaisi tarafından hançerlenerek öldürölme sebebi; Hasan Sabbah ve taraftarlarını ortadan kaldırmak için mücadele etmesidir. Ve nitekim Hasan Sabah bu baskılardan kurtulmak için adamlarından Ebul Tahir'i görevlendirerek suikast sonucu onu öldürtmüştür. Bkz. Sevim & Merçil, *Selçuklu devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*, s. 165-166; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu İmparatorluğu*, s. 203; İbnü'l-Esir, X, s. 40.

⁶⁹ Sevim & Merçil, *Selçuklu devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*, s. 166-167; Öngöl, *Selçuklular tarihi I büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 136.

⁷⁰ Sevim & Merçil, *Selçuklu devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*, s. 168-171; Küçükdağ & Arabacı, *Selçuklular ve Konya*, s. 54-55.

⁷¹ Öngöl, *Selçuklular tarihi I büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 138.

⁷² Kaynaklara göre zehirleme olayı Melikşah'ın hizmetkârlarından *Hurdik* tarafından gerçekleştirilmiştir. *Hurdik* kulak karıştırıcı aletini zehirlemiştir ve sultan da bunu kullanınca birkaç gün içerisinde hastalanarak ölmüştür. Daha fazla bilgi için Bkz. Mateos, s. 178; Sevim & Merçil, *Selçuklu devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*, s. 168-172.

Sultan Melikşah gerek Müslüman gerekse Hristiyan tarihçi ve araştırmacı yazarlar tarafından daima övgülere layık görülmüş bir hükümdardır. Bu tarihçilerin naklettiklerine göre; Melikşah'ın hükümdarlık yılları genel bir huzur, adalet ve güvenliği yüksek yıllar olarak geçmiştir. İyi niyetli ve hoşgörü sahibi olan Sultanın döneminde yollar güvenli hale getirilmiş, insanlar rahatlıkla ticaret yapabilmiş, halk huzur içerisinde ve bereketli yıllar geçirmiştir. Birçok önemli fetihler yaparak ülke sınırlarını Çin'den, Boğaziçi'ne, Kafkaslardan Yemen ve Aden'e kadar genişleten Sultan Melikşah, arkasında oldukça güçlü ve büyük bir devlet ile: Berkyaruk, Muhammed Tapar, Sencer ve Mahmud adında dört oğul bırakmıştır. Nitekim onun da babası gibi erken yaşlarda ölümü, Selçuklu Devleti'nin kaderini oldukça etkileyen bir olay olmuştur⁷³.

Tablo 1: Büyük Selçuklu sultanları

1	Sultan Tuğrul Bey bin Mikhâil	1040-1063
2	Sultan Alparslan bin Çağrı Bey	1063-1072
3	Sultan Melikşah bin Alparslan	1072-1092
4	Sultan Berkyaruk bin Melikşah	1092-1104
5	Sultan Muhammed Tapar bin Melikşah	1105-1118
6	Sultan Sencer bin Melikşah	1119-1157

Kaynak: Öngül, *Selçuklular tarihi I büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, s. 519.

Sonuç

Devlet yapısında ortaya çıkan siyasi dalgalanmaları açıklayabilmek için merkezi hükümete karşı girişilen isyan hareketlerinin nedenlerini, geliştikleri sosyal ve siyasi ortamı, devletin gidişatına etkileri ve doğurdukları sonuçları iyi bilmek gerekir. Örneğin Selçuklu hanedan üyelerinin sık sık kendi aralarında çatışmaya girmesi devleti zamanla yıpratana ve ilerlemesine, kökleşmesine engel olan bir boyut kazanmıştır. Zira bir devletin sürekliliğinin ve güçlü bir otorite oluşturmasının önündeki engellerden en önemlilerinden birisi, iktidara karşı yapılan isyan girişimleridir.

Bahsi geçen taht mücadelelerinden bazıları kısa vadede sonuçlanırken, bazılarıysa uzun sürmüş ve devlete ciddi zararlar vermiştir. Genellikle hükümdarın ölümünden sonra ortaya çıkan bu mücadeleler, kardeşler arasında yaşanmakla kalmayıp, tahtın diğer varislerinin de dâhil olmasıyla devlet otoritesine ciddi zararlar vermiştir. Gerek siyasi tahrikler gerekse dini etkenlerin fitilini ateşlediği bu mücadeleler, Selçuklu Devleti'nin kısa zamanda çökmesine ve dağılmasına sebep olmuştur.

Kaynakça

- Ahmed Bin Mahmud, (2011). *Selçukname*, Haz. Erdogan Merçil, İstanbul, Bilge kültür sanat, 344 s.
- Bayındır, A. (2017). "Selçuklularda saltanat mücadeleleri", (Yayımlanmamış doktora tezi), *Gaziantep üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü*. Gaziantep.
- Bundâri, El-Feth Ali bin Muhammed, *Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra*, Çev., Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları tarihi*, İstanbul. (1943).
- er-Râvendî, Muhammed bin Ali bin Süleyman, *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, Çev., Ahmed Ateş, TTK, Ankara, 1999, c.1, 238 s.
- Göksu, E. (2010). *Türkiye Selçuklularında ordu*, Ankara, TTK, 469 s.
- İbnü'l Esir, *el Kâmil fi't -Tarih*, Haz., Carolus Johannes Tornberg, Beyrut 1966; Çev., Abdülkerim Özyayın, c.V-VIII-IX-X-XII, İstanbul, 1987.
- Kafesoğlu, İ. (2014). *Selçuklular ve Selçuklu tarihi üzerine araştırmalar*, İstanbul, Ötüken yayınları, 376 s.

⁷³ Sevim & Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi Siyaset, Teşkilat ve Kültür*, s. 173; Kafesoğlu, *Selçuklular ve Selçuklu Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 234.

- , (2000). *Türk milli kültürü*, İstanbul, Ötüken neşriyat, 466 s.
- , (2014). *Sultan Melikşah devrinde büyük Selçuklu devleti*, İstanbul, Ötüken neşriyat, 239 s.
- Kızılcılık, S. (2006). *Sosyoloji tarihi İbni Haldun, Machiavelli, Montesquieu ve Rousseau'nun sosyal teorileri*, Ankara, Anı yayımları, 456 s.
- Köymen, M. A. (1989). *Selçuklu devri Türk tarihi*, Ankara, TTK, 310 s.
- , (Haziran 1992). "Selçuklu devri hukuku", *Türk dünyası tarih dergisi*, 66, s. 25.
- Küçükdağ, Y. & Arabacı, C. (1999). *Selçuklular ve Konya*, Mikro yayımları, Konya, 336 s.
- Merçil, E. (1989). *Kirman Selçukluları*, Ankara, TTK, 266 s.
- , (2007). *Selçuklular'da hükümdarlık alâmetleri*, Ankara, TTK, 283 s.
- , (2014). *Büyük Selçuklu devleti siyasi tarihi*, Ankara, Nobel akademik yayıncılık, 156 s.
- , (1991). *Müslüman-Türk devletleri tarihi*, Ankara, TTK, 411 s.
- Mevdûdî, *Selçuklular tarihi I*, Çev., Ali Genceli, İstanbul, Hilal yayımları, 1971, 276 s.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel: Selçuklular tarihi I (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, Der. Ali Öngül, İzmir, Akademi kitbevi yayımları, 2000, 271 s.
- Ögel, B. (2014). *İslamiyetten önce Türk kültür tarihi, (Orta Asya kaynak ve buluntularına göre)*, Ankara, TTK, 455 s.
- Öngül, A. (2014). *Selçuklular tarihi I büyük Selçuklular, Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları*, İstanbul, Çamlıca yayımları, 545 s.
- Reşidü'd-din Fazlullâh, *Cami'ü't-Tevârih (Zikr-i Târih-i Âl-i Selçûk)*, Çev., Erkan Göksu-H.Hüseyin Güneş, Bilge kültür sanat yayımları, İstanbul, 2014, 208 s.
- Sevim, A. & Merçil, E. (2014). *Selçuklu devletleri tarihi siyaset, teşkilat ve kültür*, Ankara, TTK, 768 s.
- Taneri, A. (1963). "Büyük Selçuklu imparatorluğunda vezirlik", Ankara, *Ankara üniversitesi tarih araştırmaları dergisi*, 5(8), ss.75-186.
- Turan, O. (1945). "Eski Türklerde okun hukuki bir sembol olarak kullanılması", *Belleten*, Ankara, TTK, 19(35), ss, 305-319.
- , (2003). *Selçuklular tarihi ve Türk-İslam medeniyeti*, İstanbul, Ötüken yayımları, 542 s.
- Vergin, N. (2008). *Siyasetin sosyolojisi kavramlar, tanımlar, yaklaşımlar*, İstanbul, Doğan kitap, 352 s.
- Yazıcı, N. (?). *İlk Türk-İslam Devletleri tarihi*, Ankara, Türkiye diyanet vakfı yayımları, 2014, 447 s.